

Sabahudin Hadžialić

Zemlja bez identiteta...?¹

Identitet bez zemlje...?

Konsensualnost kao *nemoguća* misija?² ...III dio

Nestabilna društva kao perpetuum mobile negacije upravo...društva

Nerijetko smo suočeni sa činjenicom da kultura na prostorima bivše Jugoslavije, odnosno unutar svake bivše republike ponaosob, jeste oblik svojevrsnog iverzibilnog perpetuum mobila nestabilnih društava. O čemu se radi?

Naime, zatumljavajući osnovne pretpostavke shvaćanja kulture kao pretpostavke svih drugih društvenih procesa³, na našim prostorima kultura jeste uvijek bila upravo zadovoljština usmjerene manipulacije. Ponovo se postavlja pitanje: Kako?

Alen Kristić⁴ unutar naučnog promišljanja „Nova politička kultura: Izazov za religijske zajednice u BiH“ mudro usmjerava misli ka političkoj kulturi kao pretpostavci razvoja društva *sui generis*, usmjeren na objašnjenje, na prvom mjestu razloga zbog čega društvene elite⁵ rade na „diskreditiranju pitanja kulture⁶“, a zatim na „suradnju oko općeg dobra⁷“ sa ciljem ne samo razumijevanja već i usmjeravanja misli dobronamjernika na, prije svega, opće dobro.

¹ I dio esejističkih promišljanja o Međunarodnom znanstvenom skupu održanom u Sarajevu 3-4.02.2012.g.

² O Zborniku radova s Međunarodnog znanstvenog skupa²: *BOSNA I HERCEGOVINA – EVROPSKA ZEMLJA BEZ USTAVA* - Znanstveni, etički i politički izazov (Nakladnici: FRANJEVAČKI INSTITUT ZA KULTURU MIRA U SPLITU, SYNOPSIS, d.o.o.-Sarajevo_Zagreb, 2013.g.)

³ U konkretnom skučaju fokus je na traženju pretpostavki za uobličavanje odgovarajućeg identiteta u Bosni i Hercegovini sa ciljem razumijevanja, ali i nadgradnje različitosti.

⁴ Rođen 1977., doktorand Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

⁵ Političke, religijske...jer je na prostorima Bosne i Hercegovina isprepletenost elita nužnost sa ciljem međusobnog podržavanja, ali održavanja status quo-a.

⁶ Ibid. Str.76.

⁷ Ibid. Str.86.

Naravno, jer pojedinačno dobro donosi „dobro“ samo na kratke staze dok opće dobro, a što se pokazalo tačnim u proteklim milenijima od kada se bilježi ljudska istorija, suštinski jeste ciljano dobro, kada i jeste bilo usmjereno dobru društva u cjelini a ne pojedincima u samom društvu. *Eo ipso*, pojedincu može i mora biti dobro ako je društvo zdravo i ako zadovoljava njegove/njene potrebe egzistencije i kulturne nadgradnje.

Prije punih dvanaest godina napisah esej⁸ koji predočavam ovom prilikom znajući da jedino ponavljanjem možemo snishodljivo pokušati uticati na svijest, ali i savjest usmjeren sebi⁹ sa ciljem shvaćanje kulture kao političke posebnosti otiska jednog društva:

„ZAJEDNIŠTVO RAZLIČITOSTI ILI LJUBI BLIŽNJEGA SVOGA

Kultura *sui generis*. Posebnošću omeđjena. Kao takva.

I da li kultura odjekuje klaićevski kao, *u širokom smislu, sve što je stvorilo društvo i što postoji po umnom i tjelesnom radu ljudi, za razliku od prirodnih pojava?*

Da li je ona (slučajnost- ženskog roda?) *margaritas ante portas* bosanskohercegovačkih snovidjenja ili *conditio sine qua non* sivila svakodnevnice?

Koliko nam znači posebnost kulturnih dešavanja na ovim prostorima? Da li sam i ja dio svekolikog čudjenja što kulturu kreira?

Pitanja naviru besmrtnošću opterećena, a da se ni jednoga trenutka ne zapitah (svjesno?!) ,čemu sve ovo vodi, ili da budem precizniji, kamo nas je već dovelo...?... Ovdje i sada, na samom pragu novog milenija uobličenog globalnim usmjerenjima *worldwideweb-a* Internetom što se zove, kultura *sui generis* je **slučajni proizvod hrabrih pojedinaca, a ne «state of mind» društva u cjelini.**

Odbraniti tezu?

Naravno, jer i najsloženiji odgovori jednostavnošću svojom oplemenjuju i sama pitanja.

Unutar, hajde da je nazovemo *istinom, što surovošću odiše*, Daytonske Bosne (a i Hercegovine), postoji mnoštvo ciničnih vidjenja svoga i sopstvenog kulturnog habitusa. U koliko smo samo prilika svjedoci bili ismijavanja umjetnika koji probaše sopstvenim vidjenjem sumorne stvarnosti probuditi (da ne kažem- protresti!) učmale oblike svijesti pokušavajući nas podstaknuti na mogućnost izbora, kao najosnovnijeg demokratskog oblika *civitas-a*, no ne, čak i unutar kulturnih nadahnuća mi zamijenismo isključivost jednog sistema vlasti, isključivošću *naciona* kao nadnaravnog oblika svijesti koristeći čuvenu Fihteovu rečenicu da *nacija ne postoji bez jezika i da je on preduslov svega..*

Krenimo samo od toga i vidjećemo do čega će nas dovesti.

⁸ „MOST“ broj 140-141 (51-52)..juli-avgust/srpanj-kolovoz 2001.g.; Knjiga „Organi(nizirana)zovana anarhija“, 2003.g.

⁹ Kao podsjećanje a drugima kao mogućnost razumijevanja

Do ludila sopstvenoga uma umnoženog u hiljadama/tisućama glava koje samo što ne viču, da, SAMO ŠTO NE VIČU- *sieg heil* gluposti što se isključivošću zove. Jer, *pisac, piše li se šta*, a ti pjesniče hajde *nam jednu zapepeli, baš onako kako ti znaš*, da bi ti slikaru, vajaru ili dizajneru mogao nešto i naškrabati, onako za raju...

Da, to je naša bolna svakodnevnicica koja ne samo da se može zaliječiti, već i izliječiti. Naravno, riječ METODOLOGIJA (o, kako je volim!) ide ka pijedestalu sopstvene mudrosti opisujući konačni krug ne željevši pritom otići u drugu krajnost- isključivost unutar kreacije elitne kulture. Ne, jer to i njima jeste cilj. Zatvoriti i nju u geto riječima- *ma pusti ga, znaš on je stvaralac a svi su oni...* Ne, to ne smijemo dozvoliti.

Kako?

Budjenjem svijesti o kvalitetu više. Svjesnošću vlastitog poslanja na ovim prostorima. O, kako bih volio slušati pjesnika iz Bijeljine ili Drvara, gledati artistička umijeća slikara iz Stoca ili Bihaća, dok gledam filmske uratke majstora iz Konjica ili Travnika. No, mogu li to u državi koju čine dva entiteta, 12 ministarstava obrazovanja, nauke, kulture i sporta? Mogu, ali kako? Jednostavno, jer od drveta ne vidimo šumu umijeća oko nas. Poštujući Daytonski ugovor (zar nam to i svima nije cilj, ili pak, samo sredstvo do konačnog rješenja?) hajde ,da se malo usmjerimo ka iskorištavanju postojećih resursa kulturnog habitusa ovdašnjeg:

- Odaberimo u oba entiteta dovoljno umjetnika/stvaralaca svih provenijencija i razmijenimo promotivne aktivnosti.
- Odaberimo unutar Federacije BiH dovoljno umjetnika/stvaralaca svih žanrova i razmijenimo promotivne aktivnosti.
- Odaberimo unutar Republike Srpske dovoljno umjetnika/stvaralaca svih profila i razmijenimo promotivne aktivnosti.

Iskoristimo sve naše ministre za promicanje bosanskohercegovačkog kulturnog trenutka usmjerenog ka nečemu što nas sve veže i obavezuje: **PREDOČAVANJE JAVNOSTI ONOGA ŠTO SMO STVORILI**. Ali ne bilo koje javnosti. Ne javnosti koja samozadovoljno negira tamo nekog pisca u Bugojnu ili Mostaru samo zbog toga što živi i stvara okružen sivilom carske prosječnosti podignute na tron *l'art pul'art*.

Ne javnosti (da li ona kao takva i postoji) koja kvalitet nečega mjeri po tome koliko je slikar iz Donjeg Vakufa blizak aktuelnoj vlasti ili ne. Ne javnosti koja ne želi čitati pjesnika iz *Uskoplja* u Gornjem Vakufu ili pjesnika iz *Gornjeg Vakufa* u Uskoplju samo zato jer... Znae i sami. Objašnjenja su suvišna. Hajde da se dogovorimo da se naši ministri prosvjete, nauke, kulture i športa sastanu u Uredu Visokog predstavnika i da urade slijedeće:

- Da slijedeće Bijenale knjiga u Banjoj Luci istovremeno dijelom prezentaciju svoju ima i u Jajcu, Mostaru i Tuzli.
- Da slijedeća izložba slika sarajevskih umjetnika svoju postavku istovremeno dijelom ima i u Bugojnu, Zenici i Višegradu.
- Da pisci iz Kantona br. 6 gostuju u Kantonu br. 9, a da pisci iz Kantona br. 4 gostuju u Kantonu br. 1.
- Da Sarajevo Film Festival istovremeno projekcije dijelom ima i u Bosanskom/Srpskom Brodu i Livnu.
- Da Travnički muzej svoje eksponate prikaže i u Počitelju, Zvorniku i Tešnju.

Da konačno izadjemo iz sopstvenih ljuštura i spriječimo realizaciju cilja suludih naciona da ubiju smjernice kreacije unutar vlastitog bića samo zbog toga što ovaj ili onaj pjesnik nije član ove ili one stranke & naroda, *jer nijedna kultura ne može egzistirati bez interakcije sa drugim kulturama. Danas je na sceni ubijanje društva i stvaranje interesnih grupa i to ne bilo kakvih, već grupa koje zatvaranjem u sopstvenu ljušturu bezumlja stvaraju pretpostavke za nestanak i njih samih.* Ne pitaju za cijenu. Podržavaju djela sumnjive vrijednosti. Djela koja će učiti našu djecu.

Jer, zaboga, zar su samo moji (strankom i nacionom uobličeni) slikari, književnici, pjesnici, glumci i reditelji najbolji na svijetu? Zar neću i sam biti kvalitetniji ako budem imao priliku da vidim i drugu stranu.? *Audiatur et altera pars* - rekoše stari Latini prije mnogo stoljeća/vijekova. O, kako to danas aktuelno zvuči?! Mogu li ja to? Moram. Zbog sebe i sopstvene budućnosti. Zbog djece naše. I radi Milana. I radi Hasana. I radi Josipa. Odmah će se, kao da vidim, čuti glasovi onih koji će reći-

Slušaj ove neokomunističke priče!. Ponovo se budi stari bauk. Gospodo, bivši drugovi, alternativa ne postoji osim ove. Sve drugo je samo apokaliptična vizija sutrašnjice, vizija društva permanentnih sukoba i raseljavanja pameti ovdašnje po vascijelom dunjaluku . Ovo je poziv za razmišljanje svima nama. I Adisi. I Mariji. I Radmili. Želite li da Vaša djeca sutra ponovo ginu kako bi se prosjaci uma bogatili na kostima Vaših sinova? Odgovor prepuštam Vama, jer sopstvenu sudbinu, pa čak i kulturnu, određuje pojedinac. Društvu usmjeren. Komunikološki određen. Jer čovjek je rođen da komunicira. Zbog čega ga sprečavati u tome? Ne dozvolimo to. Snagom razmjene kvalitetnih kreacija. Ne dozvolimo da buduće generacije ponovo krvlju natope ove prostore. A kultura? Kultura sui generis je tu da nam pomogne da prevladamo sopstvene slabosti i grijehe i da se okrenemo oko sebe i konačno ovaplotimo božije riječi: LJUBI BLIŽNJEGA SVOGA. Susjeda. Komšiju.“

Da, ako osoba koja gostuje kao predavač u Centru za interdisciplinarnu postdiplomske studije Univerziteta u Sarajevu iz oblasti svjetskog ethosa, kristologije i pojedinih pitanja iz odnosa kršćanstva i islama, a to Alen Kristić jeste, naglašava nužnost „nove političke kulture“¹⁰, u tom slučaju svakako i jeste potrebno obnoviti saznanja i, ali i oko navedenog eseja.

Alen Kristić kaže, govoreći o post-komunističkim društvima Jugoistočne Evrope: *“Riječ je o razapetosti između novog demokratskog institucionalnog ustroja i baštinjenja političke kulture i baštinjenja političke kulture koja ne korespondira sa temeljnim demokratskim vrijednostima – političkom tolerancijom, slobodom, demokratskim normama poput jednakosti pred zakonom, ljudskim pravima, pravom na razliku, slobodi medija i slobodnim izborima (J.Gibson) – i u čemu se ogleda ključno proturječje tranzicijskih društava. Njegov specifičan aspekt predstavlja „socijalna disonanca“ (M.Wolf) religijskih zajednica u tranzicijskim društvima. Proturječje između njihova verbalnog zagovaranja demokracije u društvu i*

¹⁰ Zbornik s Međunarodnog znanstvenog skupa¹⁰: BOSNA I HERCEGOVINA – EVROPSKA ZEMLJA BEZ USTAVA - Znanstveni, etički i politički izazov (Nakladnici: FRANJEVAČKI INSTITUT ZA KULTURU MIRA U SPLITU, SYNOPSIS, d.o.o.-Sarajevo_Zagreb, 2013.g.)...str.76.

vlastitog institucionalnog života, prožetog nedemokratskim praksama, raskriva da svoj nauk, počevši od socijalnog, ne primjenjujuna svojoj vlastitog organizaciji. Izvorište je to pogubnog procesa njihove idoliacije i simpatija, u rasponu od oportunitizma do savezništva, spram autoritarnih režima.“

Da, svakako, kada dobronamjerni posmatrač, što autor ovog teksta i jeste, ukaže kako je dvojba gnosticizma prema religiji (jer neprestano možemo polemisati da li je Bog stvorio religiji, ili pak čovjek. Bogu ona ne treba, zar ne?) upravo na osnovi gore navedenog, gdje se religija prilagođava ideologiji trenutka sa ciljem opstojnosti dugovječnog sadržaja. I zatim „pravovjernici“ vele kako je religija privatna stvar svakog čovjeka i kako se svako ponaosob moli Bogu, bilo kojom i na svoj način. Da, ali licemjerstvo molitve lopova, kriminalca, schoviniste, mrzitelja drugog i drugačijeg nije ništa drugo do zagađivanje prostora u kojem obitavaju upravo oni koji svoju molitvu upućuju Bogu za dobrobit sopstvene porodice i društva u cjelini. I tu dolazi do isprepletenosti političke kulture sa svim drugim vrstama kulture(a). Šta će proizaći iz svega toga ni Kristić ne zna, ali usmjerava: *“Demokratsko ponašanje i razmišljanje nije urođeno, nego se razvija vrlo polagano, kao što je svaka politička kultura „artificijelna“, a ne „naturalna“ društvena pojava, koja se teško razvija, ali teško i nestaje: “Za promjenu političkog sustava dovoljno je šest mjeseci, za promjenu ekonomskog sustava treba šest godina, a za izgradnju civilog društva / odnosno demokratske političke kulture / treba najmanje šesdeset godina“ (R.G. Dahrendorf). Od te konstatacije, kosa za sobom povlači nužnost nedemokratskih mentaliteta i struktura, nisu poštedene niti religijske zajednice tranzicijskih društava.“*

Najbolji primjer nedemokratičnosti religijskih struktura je pojavni oblik razumijevanja prethodnog rata u Bosni i Hercegovini, gdje su upravo religijske instance uvijek bile te koje su štatile zločince u vlastitim redovima bez obzira o kojoj se nacionalnoj boji radilo. Nedostatak katarzične svijesti koja bi, da je pameti, mogla biti svjetionikom narodu(ima) ovih prostora upravo kreira vlastitu suprotnost u činjenici da različitost u ovom slučaju ne uzima kao prednost, već kao manu. A samim tim isključivost nije više samo pretpostavka već postaje pravilo bez izuzetka, jer „zaboga, svi su oni isti“¹¹.

Alen Kristić, govoreći o šansi poslije raspada socijalističkog društva, kaže: *“Iako je taj trenutak predstavljao jedinstvenu povijesnu šansu, regionalne se religijske zajednice niti nakon rasapa komunizma nisu odvažile na transformaciju u jednu od ključnih poluga političke socijalizacije demokratske političke kulture, nego su se, uvjerene da će nacionalna obnova zajamčiti religijsku, nekritički izručile autokratsko-autoritarnim korifjeima nacionalnog oslobođenja. Pretežno je pak riječ o „političkim obraćenicima“ čiji autokratizam i aturitarizam, svim prividima demokratskog unatoč, raskrivaju njihovu duboku ukorijenjenost u nedemokratsku prošlost regije, i to u obličju boljševičkog komunizma, pa je mentalitet „mrtvog komunizma“, tako uvelike preko njih preživio upravo u religijskim zajednicama.“*

¹¹ Uvijek se misli na drugog i drugačijeg.

I, zaista, citirajući F. Holderina/M. Heideggera: „Pogibelj je golema, no gdje prebiva pogibelj, tamo raste i ono spasonosno“, Kristić pomalo naivno¹² ulazi u objašnjenje preduslova navedenog: „...zdravo odvajanje religijskih zajednica od državnih i političko-stranačkih struktura moći prema djelatnoj suradnji sa strukturama civilnog društva: „*Svaki savez između države i Crkve valja do kraja raskinuti. To će osloboditi Crkvu od dodvorništva državi, a državu osloboditi od nestručnog uplitanja Crkve u državna pitanja*“ (Ž. Markešić).

No, iako dobronamjerno usmjerena, naivnost kako jednog (Kristić) tako i drugog autora (Markešić) se ogleda u sljedećem¹³: Današnje političke elite u Bosni i Hercegovini ni na čemu drugom¹⁴ ne mogu zasnovati održanje statusa quo i time neslućeno se bogatiti na uštrb naroda ovdašnjih, osim na bliskoj saradnji sa crkvenom hijerarhijom. Kada bi se makar 10 % novca koji je dat u posljednjih dvadeset godina od strane vlasti ka parohijama, džematima i župama, usmjerio ka unapređenju kulture a time i *eo ipso* političke kulture građana zasnovane na osnovim premisama izgradnje civilnog društva, ovo bi bilo mnogo ljepše mjesto za život. Ovako, „nestručnost“ je dvostruka. Kako Crkve tako i vlasti. Kako to? Upravo u korištenju Crkve za prikrivanje vlastite nestručnosti u prevazilaženju svakodnevnih problema sa kojima se građani suočavaju.

Drugi preduslov kojeg navodi Alen Kristić je „demokratizacija institucionalnog života religijskih zajednica, naročito na lokalnoj razini“ što po meni i jeste *conditio sine qua non* života svih građana na prostorima Bosne i Hercegovine. Ali, nivo obrazovanja naroda i građana Bosne i Hercegovine je izvanredno plodno tlo za zatiranje svjesnosti o razumijevanju svih onih religijskih usmjerenja koja govore o: činjenju dobra, željenju dobra i ne mržnji. Kako i upitah novinarku TV Hema Sarajevo¹⁵, na kraju razgovora koji je vodila sa mnom, uz molbu da i ja nešto nju upitam na kraju intervjua: „*Kako to da nikada više vjernika nije bilo, a nikada više lopovluka?*“¹⁶ Pitanje svih pitanja za prostore Bosne i Hercegovine i na koji odgovor moramo tražiti ne u privatnosti¹⁷ vjere unutar svijesti i savjesti svakog pojedinca, već u društvu u kojem etičke, ali i moralne norme jesu ogledalo cjeline istoga društva i u mjeri. Koliko god loše ili dobre bile. Kako demokratizirati religijske zajednice na lokalnoj razini kada je sve pod čvrstom rukom viših razina vjerske „vlasti“?

¹² Metodološki dobronamjerno, ipak

¹³ u potpunosti razumijem da ću biti optužen za lijevo skretanje, ali isključivo se bavim metodologijom pojavnog

¹⁴ Osim naravno na prebacivanju krivice na zelene, crvene i/ili plave u skladu sa svakodnevnim i izbornim potrebama za sve loše što se dešava „mome“ narodu a u čemu itekako pomažu i religijske elite

¹⁵ TV Hema, 10.4.2012.: <http://www.youtube.com/watch?v=KnUeXCRpual>

¹⁶ Odgovora nije bilo

¹⁷ Kako se želi nedobronamjerno naglasiti predanost vjeri

Alen Kristić s pravom navodi kako su vjernici onemogućeni da biraju voditelje: imame, župnike i parohie i time „u vjericima začinja nepovjerljivost spram građanske obveze političke participacije. No ako zakorače na „politički trg“, raskriva se u kojoj su mjeri upravo centralističkim vođenjem LZR-a usmjereni na izbor autokratsko-centralističkih političkih aktera i stranaka....Zatiranjem vjerničkog subjektiviteta prosijeca se put zatiranju političkog subjektiviteta, i obratno!...Zatiranjem vjerničke slobode prosijeca se put zatiranju građanske slobode, i obratno...Zatiranjem religijskog pluralizma prosijeca se put zatiranju pluralizma u sferi društveno-političkog, i obratno!...Zatiranjem nove kulture pamćenja u sferi religijskog prosijeca se put zatiranju nove kulture pamćenja u sferi društveno-političkog i obratno!..Zatiranjem socijalne svijesti u sferi religijskog prosijeca se put zatiranju socijalne svijesti u sferi društveno-političkog, i obratno...Zatiranjem vjerničkog potencijala žena u sferi religijskog prosijeca se put zatiranju demokratskog potencijala žena u sferi društveno-političkog, i obratno!“

Da, jednostavne rečenice usmjerenje objašnjenju suštine današnjeg shvatanja „prava vladavine“ a ne „vladavine prava“ i u crkvenoj hijerarhiji. No, „vladavina prava“ u ovom slučaju upravo treba biti „pravo“ na subjektivitet, slobodu, pluralizam, novu kulturu pamćenja, socijalnu svijest, vjernički potencijal žena. Izvanredno poentirajući, Kristić nas dovodi do „bogohulnog“¹⁸ zaključka: *“Nekontrolirana moć u religijskim zajednicama prosijeca put nekontroliranoj moći u sferi društveno-političkog, i obratno! – iz čega slijedi opći zaključak: bez istinske demokratizacije religijskih zajednica neće biti istinske demokratizacije društva, i obratno!“*

Naravno, možda se u sljedećoj misli krije odgovor: „Prije rata smo imali religiju ideologije a danas imamo ideologiju religije.“¹⁹ Zbog čega? Kako, na kraju krajeva, objasniti činjenicu da smo imali 10 miliona ateista²⁰ prije 23 godine na prostorima bivše Jugoslavije a danas imamo 10 miliona vjernika²¹? Da li je u pitanju osvještjenje usmjereno dobrobiti društva u cjelini ili pojedinca? Da li je u pitanju osvještjenje pojedinca ili društva u cjelini?

Okrenite se oko sebe. Samo će vam se kazati.

¹⁸ Navodni znaci su tu jer upravo želim ukazati na bogohulnost upravo onih „protiv“ kojih je i ovo napisano...

¹⁹ Sabahudin Hadžialić

²⁰ Čitaj: komunisti

²¹ „Kada je riječ o političkim faktorima raspada Jugoslavije, nije nenaučno i neozbiljno kandidovati sljedeće pitanje: Koja je ideologija, odnosno politika najviše radila na definitivnom potkopavanju ideje Jugoslavije, i svakako, odgovor – da je to radila komunistička ideologija. Može se čak reći da su se u prvoj Jugoslaviji komunisti, po nalogu Kominterne, poslužili nacionalizmom kao sredstvom njenog razbijanja, dok su se u drugoj komunističkoj Jugoslaviji nacionalisti poslužili komunistima kao sredstvom za postizanje istog cilja.“..str. 53. (Prof.dr. Dragomir Drago Vuković „**Nacionalni i ideološki konflikti** kao faktori raspada složenih državnih zajednica, Izdavač Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Istočno Sarajevo, 2013.g.)

Postoji samo jedan navod iz rada Alena Kristića: „Nova politička kultura: Izazov za religijske zajednice u BiH“ sa kojim se ne mogu složiti, odnosno barem dijelom ne mogu. Naime, on kaže kako religijske zajednice ne bi trebale postati ideološke sluškinje demokracije, kao što su u prošlosti bile drugim formama društveno-političkog uređenja. Slažem se, ali rješenje nije u postanku „kritičkih pratitelja demokracije“²² već upravo, a u smislu Kristićevog sveobuhvatnog predloženog naučnog promišljanja²³ u isprepletenoj osnovi zajedničkog djelovanja, bez obzira šta je starije²⁴ unutar društvene pojavnosti. Samo na taj način će jedno pomoći drugome, ali i *vice versa*, iznad svega.

Obzirom da bi i jedno, ali i drugo trebalo da čine društvo upravo društvom a ne torom, odnosno stadom.

I posljednje, ali i ne i zadnje, religija i jeste „opijum za narod“, ali sve dok to budemo razumijevali u kontekstu ne bježanja od stvarnosti u torove besmisla i isključivosti već u pokušaju shvatanja zajedničke ko-egzistencije različitosti, bit će to nelegalan i opasan opijum. Kao i demokratija, uostalom, zar ne?

²² Ibid. Str. 88. Alen Kristić

²³ Ako je religija isprepletana sa društvom

²⁴ Religija ili demokratija...*kokoš ili jaje*